

Тетяна Андрійчук

УРЯДОВІ РІШЕННЯ ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Автор аналізує основні рішення українського уряду з питань сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами. На основі аналізу визначаються досягнення, тенденції та проблеми реалізації урядом державної політики у відповідній сфері.

Ключові слова: уряд, органи виконавчої влади, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, громадські ради, консультації з громадськістю, громадська експертиза.

T. Andriychuk. Government decisions as a component of public policy of civil society development assistance and interactions with its institutions. *The author analyzes the major decisions of the Ukrainian government on civil society development assistance and interactions with its institutions. Based on the analysis the achievements, trends and issues of government policy in this area are determined.*

Key words: government, executive authorities, civil society, civil society institutions, public councils, public consultation, public examination.

Трансформаційні процеси у Центральній та Східній Європі наприкінці ХХ ст. продемонстрували значний політичний потенціал громадських рухів та об'єднань. Це сприяло відродженню інтересу суспільних наук до концепту громадянського суспільства, що був сформований за часів Просвітництва, а пізніше пережив тривалий період забуття.

Особлива увага дослідників зосереджується на проблемі взаємозв'язку між розвитком громадянського суспільства та становленням демократичної держави. Протягом останніх десятиліть поступово втрачають актуальність підходи, які заперечують будь-яку взаємозалежність держави та громадянського суспільства або віддають цілковиту перевагу суспільній ролі держави чи власне громадянського суспільства. Дедалі більше дослідників сходяться на думці, що держава і громадянське суспільство є органічними складовими збалансованої соціальної цілісності і, як влучно зазначає О. Бабкіна, перебувають

одночасно у нерозривному зв'язку та опозиції, немов своєрідні спаринг-партнери, доповнюють і стримують одне одного [1, с. 9]. Держава забезпечує легальний устрій суспільства, тим самим створює правові та організаційні можливості для розвитку громадянського суспільства і його інститутів. Крім того, все більше визнається важливість державного регулювання соціально-економічної сфери для подолання нерівності у суспільстві. Громадянське суспільство, у свою чергу, протистоїть тенденції абсолютизації влади, легітимізує дії державних інститутів, підтримує стабільність державного ладу, представляє інтереси громадян у відносинах з державою. Таким чином, має місце процес соціалізації держави та політизації громадянського суспільства [2, с. 17].

Значний внесок у дослідження питання взаємозв'язку розвитку громадянського суспільства та держави зробили А. Арато, Н. Боббіо, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Б. Едвардс, Т. Л. Карл, Дж. Кін, Х.-І. Лаут, В. Меркель, Р. Патнам, І. Шапіро, Ф. К. Шміттер та інші зарубіжні дослідники. В Україні феномен громадянського суспільства та проблеми взаємодії його інститутів з державою активно вивчають В. Андрущенко, О. Бабкіна, М. Банчук, А. Грамчук, Г. Зеленько, М. Кармазіна, А. Колодій, О. Корнієвський, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Михальченко, Ф. Рудич, Ю. Шайгородський та ін. Разом з тим, досі недостатньо дослідженим залишається процес становлення в Україні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства.

Мета цієї статті – дослідити основні досягнення, тенденції та проблеми реалізації в Україні державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами через аналіз відповідних урядових рішень.

На початковому етапі розбудови незалежної держави питання розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами були принципово новими для українського уряду та мали другорядний характер на тлі соціально-економічних трансформацій. Про це, зокрема, свідчить практична відсутність у першій половині 1990-х рр. урядових рішень з відповідних питань. Одним із винятків можна вважати розпорядження про встановлення режиму роботи Кабінету Міністрів, що визначало конкретні дні та години проведення зустрічей керівництва уряду з представниками політичних партій, громадських організацій, рухів [4].

Щоправда, така ініціатива Прем'єр-міністра Л. Кучми не мала системної реалізації після його відставки.

У другій половині 1990-х рр. питання розвитку громадянського суспільства також не знайшли суттєвого відображення в урядових рішеннях. Щоправда, під впливом сформованого на той час тренду посилення співпраці з громадськими об'єднаннями під час виборчих кампаній у 1998 р. уряд на виконання відповідного розпорядження Президента України прийняв рішення про утворення в структурі місцевих органів виконавчої влади підрозділів з питань внутрішньої політики [19]. Одним із завдань таких підрозділів було визначено здійснення взаємодії з політичними партіями та громадськими організаціями, у т. ч. у справі розвитку громадянського суспільства. Варто зауважити, що відповідне рішення стало не лише однією з «передвиборчих» технологій, але й початком створення інституційної основи урядової політики з питань сприяння розвитку громадянського суспільства.

На початку 2000-х рр. увага уряду до питань розвитку громадянського суспільства поступово посилювалася. Цьому сприяла низка факторів, зокрема, успішність передвиборчої практики співпраці з громадськими об'єднаннями, прагнення продемонструвати вітчизняній та міжнародній громадськості відкритість влади на тлі певного згортання демократичних процесів через посилення президентської впливу. На цей же період припадає фахове посилення ряду громадських об'єднань, насамперед експертно-аналітичних, які починають активно лобіювати зміни у законодавстві для отримання можливостей впливу на державну політику. Початок становлення цього напрямку урядової діяльності відображають, насамперед, програмні документи. Так, у Програмі діяльності уряду «Реформи заради добробуту» (2000 р.) розвиток громадянського суспільства як пріоритету було згадано тричі, крім того, увага була приділена і принципу врахування думки громадськості під час прийняття урядових рішень [15]. Програма уряду «Відкритість, дієвість, результативність» (2003 р.) одним із пріоритетів визначила забезпечення прозорості прийняття рішень, зокрема, шляхом залучення інститутів громадянського суспільства до їх підготовки та аналізу виконання [20]. Цікаво, що про роботу у цьому напрямі уряд відзвітувався у 2004 р., вказавши, що у переважній більшості

центральної виконавчої влади утворені підрозділи із зв'язків з громадськістю (тобто відбулась інституціоналізація цього напрямку діяльності і на центральному рівні) [13]. У 2004 р. напередодні президентських виборів Програма діяльності уряду «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» уперше визначила конкретизовані завдання стосовно співпраці з інститутами громадянського суспільства, зокрема, щодо створення організаційно-правових умов для участі громадськості у процесі формування та реалізації державної політики, удосконалення механізму консультацій з громадськістю [21]. Слід також зазначити, що на початку 2004 р. уряд схвалив та подав Президентові України проект Указу «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

Власне 2004 р. можна вважати роком втілення принципово нової ініціативи з питань взаємодії уряду та інститутів громадянського суспільства. Після тривалого публічного обговорення була прийнята постанова Кабінету Міністрів від 15 жовтня 2004 р. № 1378, яка затвердила Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики та Типове положення про громадську раду при центральному, місцевому органах виконавчої влади [3]. Вперше нормативно-правовий акт зобов'язав органи виконавчої влади проводити консультації з громадськістю з широкого кола суспільно важливих питань. Об'єднання громадян, в свою чергу, отримали можливість не лише брати участь в обговоренні проектів державних рішень, але й ініціювати проведення консультацій з громадськістю, звертаючись до органів виконавчої влади (у разі надходження пропозицій не менш ніж від трьох об'єднань такі консультації мали проводитись обов'язково). Крім того, при усіх органах виконавчої влади розпочалося створення консультативно-дорадчих органів – громадських рад, до складу яких залучалися представники громадських організацій, професійних спілок, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації.

Слід зазначити, що нормативно-правове забезпечення питань функціонування громадських рад ще довгий час перебуватиме під впливом політичних чинників – практично кожен новий глава уряду змінюватиме його з огляду на власне бачення вигідного

формату співпраці з інститутами громадянського суспільства. Так, у 2005 р. громадські ради були перетворені на громадські колегії при керівниках органів виконавчої влади. У 2006 р. це рішення було скасовано, але вже у 2009 р. було затверджене нове положення про громадські ради [5], яке визначило ускладнений порядок їх формування – під час зборів не менше ніж однієї четвертої від загальної кількості зареєстрованих громадських організацій (планувалось, що такі збори стануть майданчиками для підтримки висунення кандидатом у Президенти України тодішнього Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко). Це урядове рішення громадськість сприйняла вкрай негативно, про що свідчили численні скарги та судові позови. У зв'язку з цим у 2010 р. уряд затвердив нове Типове положення про громадські ради [6], яке містило одразу дві новели. По-перше, було встановлено порядок обрання членів громадських рад під час зборів усіх бажаних представників інститутів громадянського суспільства. По-друге, суттєво посилено експертні функції рад, зокрема, в частині подання пропозицій щодо підготовки проектів нормативно-правових актів, проведення громадської антикорупційної експертизи та громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади тощо. Разом з цим, як засвідчила практика, поєднання в документі експертних функцій громадських рад та відкритого для всіх бажаних механізму їх формування містить суттєве протиріччя і не дозволяє забезпечити належну роботу цих консультативно-дорадчих органів.

Що стосується визначеного урядом Порядку проведення консультацій з громадськістю, то його редакція протягом останніх років зазнала набагато менших змін. Разом з тим, практична реалізація Порядку є проблемною. Органи виконавчої влади уникають проведення консультацій з громадськістю з актуальних питань своєї діяльності або обмежуються лише оприлюдненням проектів рішень без проведення публічних дискусій щодо їх змісту. Це свідчить про важливість конкретизації переліку питань, щодо яких консультації з громадськістю повинні проводитися в обов'язковому порядку, визначення правових наслідків непроведення таких консультацій, уточнення форм та строків публічних громадських обговорень.

Принципово новим етапом становлення державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства стало схвалення

Кабінетом Міністрів України у 2007 р. Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства [18]. Прийняттям цього документа уряд прагнув продемонструвати відкритість до діалогу з провідними інститутами громадянського суспільства та врахування демократичного досвіду європейських країн (подібні документи у формі угод, концепцій, програм, стратегій прийняті у Великій Британії, Данії, Хорватії, Республіці Чехії, Естонії, Угорщині та інших країнах). Крім того, значний вплив на прийняття документа мало його лобювання з боку ряду експертних громадських об'єднань. Основні завдання Концепції стосувалися удосконалення нормативно-правової бази з питань функціонування інститутів громадянського суспільства, впровадження ефективного механізму налагодження комунікацій між ними та органами виконавчої влади, формування громадянської культури суспільства, розвитку волонтерського руху, благодійництва і меценатства. Планувалося, що Концепція реалізуватиметься згідно з щорічним планом заходів, що затверджуватиметься Кабінетом Міністрів. Водночас у 2009 р. уряд визначив необхідність ухвалення щорічних планів заходів усіма центральними і місцевими органами виконавчої влади.

Слід зазначити, що протягом 2008–2011 рр. у більшості напрямів реалізації Концепції відчутних зрушень не відбулося. Розроблення урядових законопроектів з важливих питань функціонування інститутів громадянського суспільства («Про громадські організації», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про волонтерський рух») супроводжувалось неодноразовим перенесенням строків, у зв'язку з чим законопроекти з цих питань були внесені до парламенту народними депутатами. До урядового внеску до удосконалення законодавства можна віднести лише декілька законопроектів, зокрема «Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення» (2009 р.), «Про адміністративні послуги» (2011 р.). Ще одним із досягнень можна вважати визначення єдиного порядку проведення органами виконавчої влади конкурсу програм (проектів, заходів) інститутів громадянського суспільства для надання їм бюджетної підтримки [11]. На недостатню ефективність реалізації Концепції негативно вплинула низка факторів, зокрема, практика планування

заходів усіма органами виконавчої влади без чіткого визначення стратегічних питань з боку уряду, розпорошеність відповідальності за реалізацію політики (відсутність єдиного координуючого та контролюючого органу), другорядність заходів зі сприяння розвитку громадянського суспільства в діяльності органів виконавчої влади. У 2012 р. після затвердження Президентом України Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства уряд визнав Концепцію такою, що втратила чинність. Повноваження щодо визначення пріоритетів державної політики з питань сприяння розвитку громадянського суспільства перейшли Главі державі.

Разом з тим, більш результативною можна вважати урядову діяльність з питань нормативно-правового регулювання участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики. Крім згаданих вище консультацій з громадськістю та громадських рад, урядом були впроваджені інструменти здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Так, у 2005 р. був затверджений Порядок залучення представників громадських організацій до спостережень за зміною цін і тарифів на товари та послуги, що реалізуються населенню, і рівнів заробітної плати працівників галузей економіки [14], у 2008 р. – Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [12]. Слід також зазначити, що прийняття цих актів не було, власне, ініціативою уряду – йшлося про виконання завдань, визначених у Законі України «Про індексацію грошових доходів населення» та Указі Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», відповідно. Прийняття Порядку сприяння проведенню громадської експертизи також лобіювали представники ряду експертних громадських об'єднань. Щоправда, практика засвідчила, що цей інструмент не набув популярності серед інститутів громадянського суспільства – на сьогодні завершено проведення лише 26 експертиз.

У 2011–2012 рр. на виконання положень низки законів України були прийняті урядові рішення щодо процедур громадського обговорення окремих питань державної та місцевої політики, зокрема, проектів містобудівної документації [9], рішень, які можуть впливати на стан довкілля [8], питань про присвоєння юридичним

особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій [10]. Щоправда, у зазначених актах відсутній єдиний підхід до процедури проведення обговорення і вони слабо корелюються з Порядком проведення консультацій з громадськістю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів від 3 листопада 2010 р. № 996.

Висновки. Аналіз урядових рішень з питань сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами свідчить, що Кабінет Міністрів України зробив значний внесок у становлення відповідного напрямку державної політики. Саме на рівні уряду у 2004–2007 рр. вперше були визначені основні інструменти участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики, а також пріоритети державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. При цьому слід відзначити, що заінтересованість керівництва уряду в співпраці з інститутами громадянського суспільства з роками ставала більш системною, а не орієнтованою лише на виборчі кампанії. Значний вплив на відповідну діяльність Кабінету Міністрів здійснили і громадські об'єднання, у тому числі в рамках спеціальних кампаній з лобіювання прийняття того чи іншого рішення, які підтримувалися міжнародними донорськими організаціями.

Разом з цим варто звернути увагу і на наявність проблемних питань у впровадженні урядом державної політики у відповідній сфері. Зокрема, суттєвою проблемою є неналежна виконавська дисципліна з боку органів виконавчої влади під час реалізації прийнятих урядом рішень, а також відсутність органу виконавчої влади, уповноваженого здійснювати моніторинг та аналіз стану справ у цій сфері. Крім того, протягом останніх років помітною є негативна тенденція невиконання урядових ініціатив щодо удосконалення інструментів взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Зокрема, у 2009–2010 рр. на рівні концепцій так і залишились ідеї щодо розроблення законопроектів «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» (2009 р.) [16] та «Про основні засади державної комунікативної політики» (2010 р.) [17]. У 2012–2013 рр. не було виконано завдання щодо зміни постанов з питань проведення консультацій з громадськістю та сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, передбачене планом заходів з реалізації Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» [7].

Так само не мало результату проведене урядом у 2012 р. широке громадське обговорення пропозицій щодо удосконалення нормативно-правових засад створення та діяльності громадських рад при органах виконавчої влади.

Ще однією тенденцією є поступове зменшення рівня ініціативності Кабінету Міністрів України у питаннях формування державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. Протягом останніх років більшість урядових рішень з цих питань спрямовані на виконання завдань, визначених Законами України або рішеннями Президента. Крім того, Кабінет Міністрів практично виключений з процесу розроблення планів заходів з реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, які щорічно затверджуються Президентом України (проект плану надсилається уряду для погодження вже на завершальній стадії його розроблення, а більшість урядових пропозицій і зауважень не враховуються).

Отже, на сьогодні потребуємо суттєвого посилення участі Кабінету Міністрів України у формуванні та реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства та взаємодії з його інститутами. З цією метою, на нашу думку, важливим є:

- визначення в системі органів виконавчої влади центрального органу, відповідального за формування державної політики у цій сфері, моніторинг, аналіз та координацію її реалізації усіма органами виконавчої влади (таким органом може бути визначено Мін'юст, який є розробником більшості актів з питань функціонування інститутів громадянського суспільства, інструментів участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики);

- посилення контролю за дотриманням органами виконавчої влади визначених урядовими рішеннями процедур взаємодії з інститутами громадянського суспільства, передбачення правових та дисциплінарних наслідків низького рівня відповідної роботи;

- удосконалення урядових рішень з питань проведення консультацій з громадськістю, функціонування громадських рад, сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, а також розроблення проекту Закону України, який дозволить врегулювати ці питання і на законодавчому рівні;

- визначення стратегічних ініціатив уряду у напрямі сприяння розвитку громадянського суспільства, проведення їх публічного обговорення та закріплення у програмних документах, забезпечення врахування цих ініціатив також у рішеннях Президента України, що дозволить забезпечити єдиний підхід до формування державної політики у відповідній сфері.

1. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: комунікаційні аспекти і протиріччя третього тисячоліття / О. В. Бабкіна // PR в органах державної влади та місцевого самоврядування : монографія / О. В. Бабкіна, В. В. Басалюков, В. М. Бебик та ін. ; за заг. ред. В. М. Бебика, С. В. Куніцина. – К.; Сімферополь : МАУП, 2003. – 240 с.

2. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.

3. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 15 жовт. 2004 р. № 1378 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1378-2004-%EF>. – Назва з екрану.

4. Про встановлення режиму роботи Кабінету Міністрів України : розпорядження Кабінету Міністрів України, 6 січ. 1993 р. № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3-93-%D1%80>. – Назва з екрана.

5. Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 26 лист. 2009 р. № 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1302-2009-%EF>. – Назва з екрана.

6. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України, 3 лист. 2010 р. № 996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-2010-%EF>. – Назва з екрана.

7. Про затвердження плану заходів з впровадження Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 18 лип. 2012 р. № 514 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-2012-%D1%80>. – Назва з екрана.

8. Про затвердження Порядку залучення громадськості до обговорення питань щодо прийняття рішень, які можуть впливати на стандартів : постанова Кабінету Міністрів України, 29 черв. 2011 р. № 771

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/771-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

9. Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо врахування громадських інтересів під час розроблення проектів містобудівної документації на місцевому рівні : постанова Кабінету Міністрів України, 25 трав. 2011 р. № 555 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/555-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

10. Про затвердження Порядку проведення громадського обговорення під час розгляду питань про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності, які за ними закріплені, об'єктам права власності, які належать фізичним особам, імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій : постанова Кабінету Міністрів України, 24 жовт. 2012 р. № 989 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/989-2012-%D0%BF>. – Назва з екрана.

11. Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка : постанова Кабінету Міністрів України, 12 жовт. 2011 р. № 1049 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF>. – Назва з екрана.

12. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України, 5 лист. 2008 р. № 976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF>. – Назва з екрана.

13. Про підсумки соціально-економічного розвитку України у 2003 році та хід виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України, 11 бер. 2004 р. № 315 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/315-2004-%D0%BF>. – Назва з екрана.

14. Про Порядок залучення представників громадських організацій до спостережень за зміною цін і тарифів на товари та послуги, що реалізуються населенню, і рівнів заробітної плати працівників галузей економіки : постанова Кабінету Міністрів України, 15 січ. 2005 р. № 39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/39-2005-%D0%BF>. – Назва з екрана.

15. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України, 23 берез. 2000 р. № 550 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/550-2000-%D0%BF>. – Назва з екрана.

16. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 22 квіт. 2009 р. № 448 [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/448-2009-%D1%80>. – Назва з екрана.

17. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики» : розпорядження Кабінету Міністрів України, 13 січ. 2010 р. № 85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85-2010-%D1%80>. – Назва з екрана.

18. Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України, 21 лист. 2007 р. № 1035 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-%D1%80>. – Назва з екрана.

19. Про утворення підрозділів місцевих органів виконавчої влади з питань внутрішньої політики : постанова Кабінету Міністрів України, 30 жовт. 1998 р. № 1715 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1715-98-%D0%BF>. – Назва з екрана.

20. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність», 17 берез. 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-03>. – Назва з екрана.

21. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» від 12 берез. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-04>. – Назва з екрана.